

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐՆ ԸՍՏ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԺԷ.-ԺԸ. ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ

Իրանի Սեֆյան, Աֆշարական ու Զենդյան թագավորական տների տիրապետության պայմաններում Հայոց Եկեղեցու իրավական եւ սոցիալ-տնտեսական դրույթյան լիարժեք ուսումնասիրությունը հնարավոր է միայն ժամանակաշրջանի տարալեզու աղբյուրների տվյալների ու հատկապես պարսկերեն վավերագրական նյութի լայն ներգրավման միջոցով: Այս հարցերին ԺԸ. դարում անդրադարձել է Սիմեոն Ա. Երեւանցի կաթողիկոսը (1763-1780 թթ.), որը Ս. Էջմիածնի փաստաթղթերի հիման վրա մանրամասն հետազոտել է վանքի կալվածատիրության պատմությունն իր «Զամբռ» աշխատության մեջ՝ անդրադառնալով նաեւ Հայոց Եկեղեցու իրավունքներին վերաբերող հարցերին¹: Այս աշխատությունը հիմք է հանդիսացել այդ հարցերի վերաբերյալ հետագա տարբեր ուսումնասիրություններում առկա որոշ անդրադարձների համար, որոնք հանդիպում են Մ. արք. Օրմանյանի, Բ. Հարությունյանի, Ս. Մարկոսյանի եւ այլոց աշխատություններում²:

Հայոց Եկեղեցու կալվածքներին ու իրավունքներին վերաբերող՝ ԺԸ. դարի պարսկերեն վավերագրերի տվյալները վերստին քննվել եւ ներկայացվել են Հ. Փափազյանի աշխատություններում, որոնք ե՛ւ թարգմանաբար ներկայացնում են այդ շրջանի հրովարտականների նյութը, ե՛ւ դրանց հիման վրա ուսումնասիրում Ս. Էջմիածնի հողատիրության ու իրավաբաղադրական դրույթյան որոշ հարցերը³: Հետագա շրջանի հետա-

¹ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Զամբռ, Երեւան, 2003, էջ 141-289, 317-326:

² Տե՛ս Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2918-2919, 3342-3343. Բ. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVI-II вв., Ереван, 1940. Ս. Մարկոսյան, Ազգարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում, Երեւան, 1959, էջ 71-76, 92-94:

³ Տե՛ս Ա. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI- XVII ве-

գոտողները, ինչպես օրինակ՝ Հ. Թորոսյանը, բացի «Զամբուից», հենվել են նաեւ Հ. Փափազյանի ուսումնասիրությունների ու հրատարակած վավերագրերի վրա⁴:

Սույն հոդվածում ամփոփ ներկայացվում է Ս. Էջմիածնի կալվածքներին վերաբերող՝ Մատենադարանի ԺԷ.-ԺԸ. դարերի պարսկերեն վավերագրերի նյութը՝ նոր մոտեցմամբ եւ գիտական մեկնաբանություններով՝ հենվելով նույն շրջանի մեր ուսումնասիրած եւ հրատարակած պարսկերեն հրովարտականների ու շարիաթական-նոտարական փաստաթղթերի⁵, ինչպես նաեւ կաթողիկոսական դիվանի անտիպ վավերագրերի վրա:

Պետության բացակայության պայմաններում Հայոց Եկեղեցին դառնում է այն օղակը, որի վրա էին խարսխվում մահմեդական իշխանությունների տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովրդի իրավունքների ու շահերի պաշտպանությունը եւ նրա գոյատեւման կոմանները: Բնականաբար, այդ օղակի ամրությունից էր կախված հայ ժողովրդի բազմաթիվ խնդիրների լուծման հնարավորությունը: Այդ օղակի ամրությունն իր հերթին սերտորեն կապված էր նրա տնտեսական դրության հետ, որի բարվոք լինելը կարեւոր նախապայման էր շահական արքունիքի հետ հարաբերությունները կարգավորելու գործում:

Մատենադարանի ԺԷ.-ԺԸ. դարերի պարսկերեն վավերագրերի տվյալներն օգնում են որոշ պարզաբանումներ կատարել Հայոց Եկեղեցու իրավաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական դրության մանրամասներում:

Ս. Էջմիածնի կալվածքներն ու հարկային արտոնությունները. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը դարեր շարունակ ունեցել է մեծ թվով կալվածքներ, որոնք ձեռք բերելով նվիրատվությունների ու գնման ճանապարհով, հոգ է տարել նրանց նկատմամբ իր իրավունքների պաշտպանության մասին: Իրավական տեսանկյունից առավել պաշտպանված էին վակֆերը⁶,

каж, Ереван, 1972, էջ 114-151. 3. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտական, պրակ Բ., Երեւան, 1959:

⁴ Տե՛ս Հ. Թորոսյան, Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV- XVIII դարերում, Երեւան, 2007:

⁵ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները, պրակ Գ., Երեւան, 2005, պրակ Դ., Երեւան, 2008. Բ. Կոստիկյան, Մ. Խեչո, Մատենադարանի պարսկերեն շարիաթական-նոտարական փաստաթղթերը, Երեւան, 2018:

⁶ Վակֆ (وقف) - բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված, վակֆ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, քանզի նվիրվելով կրոնական որեւէ հաստատության՝ դրանք այլեւս ենթակա չէին որեւէ կարգի օտարման ու մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի մշտական սեփականություն եւ, որպես այդպիսիք, ազատվում էին պետական հարկերից: Վակֆը պաշտպանված էր նաեւ ջաղիղ ուլ-իսլամ ժառանգների ունեւորում:

ուստի ձեռք բերված կալվածքները հաճախ ամրացվում էին վակֆային նվիրատվությունից ձեռով:

Կարա-կոյունլուների եւ ակ-կոյունլուների մահմեդական իշխանությունները հետեւողականորեն իրականացնում էին հայ ազնվականների հողային սեփականությունից վերացման քաղաքականություն: Դա կատարվում էր ոչ այնքան ռազմական բախումների ժամանակ, որքան կրոնական անհանդուրժողականությունից, հայ ազնվականների ոչնչացման ու նրանց հողերի բռնագրավման միջոցով, որը թուլյատրում էր բեյթ ուլ-մալի⁷ հաստատությունը՝ հենվելով շարի'աթական⁸ նորմերի վրա⁹: Հայ հողատերերի ունեցվածքը նման ոտնձգություններից պաշտպանելու միջոցներից է դառնում դրանց փոխանցումը հայկական վանքերին ու հայ ազնվական տոհմերի ներկայացուցիչների անցումը հայ հոգեւորականների շարքը, ինչպես եղավ Գանձասարի կաթողիկոսությունից, որի կաթողիկոսները Ժ.Դ. դարից Հասան-Ջալալյան իշխանական նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչներն էին, ու Տաթևի եպիսկոպոսության դեպքում, որը գլխավորում էին Օրբելյան իշխանական տան ժառանգները¹⁰:

Հայ ազնվականությունից ձեռքից բեյթ ուլ-մալի կողմից բռնագրավված որոշ կալվածքներ հաջողվում է ետ վերադարձնել՝ վերածելով դրանք եկեղեցական կալվածքների¹¹: Այդպես 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցի

թյուններից: Վակֆային հողատիրությունն ուներ իրավական ամենամուր հիմքը, եւ վակֆի օրենքն առավել խիստ էր պահպանվում Սեֆյան պետության մեջ (A. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 118):

⁷ Բեյթ ուլ-մալի (بيت المال) - բառացի՝ «գանձատուն», իմա՝ պետական գանձարան: Այս եզրույթը գործածության մեջ է եղել խալիֆայության տիրապետության շրջանից, երբ արքունի գանձարանը կոչվում էր «բեյթ ուլ-մալ-ե մուսլիմին» - بيت المال مسلمين: Այնուհետեւ այս եզրույթի տակ հասկացվում էին նաեւ պետական հարկերը, իսկ ավելի ուշ՝ արքունիքի կողմից գրավվող եւ պետական սեփականություն դարձվող ամեն ինչ (Յ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը, պրակ Ա., Երեւան, 1968, էջ 107):

⁸ Շարի'աթ (شریعت) - մուսուլմանական կրոնական օրենքներ՝ հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգեւորականների բարձրագույն կրոնական-դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շար'»: Շարի'աթի կամ Շար'ի հոգեւոր ատյաններում էին քննվում քաղաքացիների միջեւ մեծ մասամբ տնտեսական հարցերի շուրջ առաջացած վեճերը: Այդ ատյանին կից կային նաեւ նոտարական գրասենյակներ՝ «մահզարներ», որտեղ տեղի էին ունենում կալվածքի առուծախի, վարձակալման, փոխատվության, ամուսնության եւ քաղաքացիների սոցիալական դրությանը վերաբերող այլ գործողություններ, կազմվում արձանագրություններ եւ տրվում համապատասխան փաստաթղթեր ու նոտարական պատճեններ (Յ. Փափազյան, Հրովարտականք, պրակ Բ., էջ 227):

⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս A. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 64-80.

¹⁰ Տե՛ս A. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 130:

¹¹ Տե՛ս A. Папазян, նշվ. աշխ., էջ 71-75:

կաթողիկոսի կողմից Ս. Էջմիածնի համար գնվել էին Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթունջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջուռ եւ Մուղնի գյուղերի վեցական դանգ մուլքերը¹²: 1585 թ. Մայր Աթոռը ձեռք է բերում Դիբաքլու գյուղը¹³:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի տվյալներով հնարավոր է վերականգնել Ս. Էջմիածնի կալվածքների գնման ու վաճառման, նրանց շուրջ տեղի ունեցած վեճերի մանրամասն պատմությունը: Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի կաթողիկոսի (1632-1655 թթ.) օրոք Ս. Էջմիածինն սկսում է ձեռք բերել գանձագին մուլքեր¹⁴, մի գործառույթ, որը հետագայում շարունակվում է Հակոբ Դ. Ջուղայեցի (1655-1680 թթ.) ու մյուս կաթողիկոսների աթոռակալության տարիներին: Ժ. Գարում Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի, Հակոբ Դ. Ջուղայեցի ու մյուս կաթողիկոսների կողմից Ս. Էջմիածնի համար մաս-մաս գնվում է Օշական գյուղը¹⁵: Պահպանվել են Մաստարա գյուղի գնման ու Ս. Էջմիածնին վակֆ արվելու առնչությամբ կազմված կալվածագրերը՝ թվագրված 1656, 1657, 1709 եւ 1719 թվականներով¹⁶: Ֆրանկանոց գյուղը եւս ամբողջովին գնվել է Հակոբ Դ. Ջուղայեցու կողմից՝ 1655 թ.¹⁷: Նույն կաթողիկոսի կողմից գնվում են 1660 թ. Կարբիի Զառուլու¹⁸ գյուղի 6 դանգերը¹⁹ եւ վակֆ արվում Ս. Էջմիածնին²⁰:

¹² Տե՛ս Հ. Փափագյան, Կալվածագրեր, պրակ Ա., վավ. 5: Մուլք (ملك) - սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված (Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Ա., Երեւան, 1956, 115):

¹³ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբո, Երեւան, 2003, էջ 166:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Փափագյան, Հրովարտակներ, պրակ Բ., էջ 40:

¹⁵ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1ա, վավ. 61ա, բ, 64, 65ա, 66, 70, 74, 100, 101, թղթ. 1բ, վավ. 123, 160, 176: Այս վավերագրերից մեկը տե՛ս հրատարակված Զ. Կոստիկյան, Մ. Խեչո, Մատենադարանի պարսկերեն շարիաթական-նոտարական փաստաթղթերը, վավ. 3:

¹⁶ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ. 947, 948, 950, 951:

¹⁷ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբո, էջ 158:

¹⁸ Սիմեոն Երեւանցին նշում է Շոռլու գյուղը, որը գտնվում է Վաղարշապատի մոտ (Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբո, էջ 215):

¹⁹ Դանգ (دنگ) - կալվածատիրական՝ մուլքային գյուղերից ստացվող ամբողջ եկամուտը կամ ռենտան, որ սովորաբար կոչվում էր «մուլք», դիտվում էր որպես մի ամբողջություն եւ, ծանրության մասն միավոր «միսդալ»-ի նման, բաժանվում էր 6 դանգի: Գյուղերի մուլքերը առուծախի էին ենթարկվում ինչպես ամբողջությամբ, որ կոչվում էր «շեշդանգ - شش دانگ» (վեց դանգ), այնպես եւ մի քանի, երբեմն էլ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որ անվանվում էր «թասուշ» (Հ. Փափագյան, Հրովարտակներ, պրակ Բ., էջ 213-4):

²⁰ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1ե, վավ. 1073:

1661 թ. Հակոբ Դ. Զուղայեցին Զուխուր Սաադի նախկին քալանթար²¹ Խաչակ անունով հայտնի խոջա Սահակից 30 թումանով գնում է Դարաչիչակի (Ծաղկաձորի) Յայջի գյուղի վեց դանգը, Գեղարքունիքի Ամիրքենդի (կամ Ամիրի) գյուղի 4.5 դանգը, Դարաքենդում (Չորագեղում) Զանգի գետի ափին գտնվող մեկ քար ջրաղացը, Նորագեղում գտնվող մեկ տունը²²:

Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը 1664 թ. 2 թումանով²³ գնում է Ապարանի Մելիքի գյուղի բոլոր 6 դանգերը²⁴, 1675 թ.՝ 55 թումանով՝ Նորք (Չորմաքչի) գյուղի 6 դանգերը²⁵:

Ժէ. դարում ընդհանուր առմամբ 23 գյուղ է հիշվում Ս. Էջմիածնի կալվածքների թվում, որոնց մի մասը, սակայն, Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսի մահից հետո Մայր Աթոռը կորցնում է²⁶: Դա տեղի է ունենում Ս. Էջմիածնի պարտքերի դիմաց նրա կալվածքների գրավադրման²⁷, ինչպես նաև Մայր Աթոռի կալվածքների, այդ թվում նաև վակֆերի նկատմամբ պարտատերերի կատարած ոտնձգությունների արդյունքում: Այդ խնդրի առնչությամբ Ս. Էջմիածնի միաբանները դեռևս 1680 թ. դիմել էին շահ Սուլեյմանին եւ ձեռք բերել նրա՝ այդ ոտնձգություններն արգելող հրովարտակը²⁸: Հրովարտակին կցված խնդրագրում նշվում էր. «Փոքրաթիվ մուլքեր, այգիներ ու աղացներ [ունենք], որոնց մի մասը վանքի վակֆն է, մի մասն էլ թշվառներիս եւ վանքի սպասավորների կող-

²¹ Քալանթար (کالانتر) էին կոչվում քաղաքների կամ քաղաքային խոշոր թաղամասերի աշխարհիկ ղեկավարները, որոնք զբաղվում էին բնակչության քաղաքացիական հարցերով եւ հետևում քաղաքի հասարակական գործերին: Սրանք սովորաբար ընտրվում էին քաղաքի մեծահարուստ վաճառականների կամ խոջաների շարքերից (Յ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականք, պրակ Ա., Երևան, 1956, էջ 122):

²² Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1Է, վավ. 1076. Ք. Կոստիկյան, Մ. Խեչո, նշվ. աշխ., վավ. 11:

²³ Թուման (تومان) - դրամական խոշոր միավոր, որ հավասար էր 10.000 դինարի: Ժ2.-ԺԸ. դարերում Իրանում ընդունված էին չափ ու կշռի եւ դրամահատության Թավրիզում վաղուց հաստատված չափերը: Անկախ դրանից՝ առանձին նահանգներում կային նաեւ տեղական չափեր: Այդ է պատճառը, որ հաճախ առուծախի վերաբերյալ փաստաթղթերում, կալվածագրերում եւ պաշտոնյաների ռոճիկների նշանակման հրամանագրերում նշվում էր, որ դրամը պետք է վճարվի «թավրիզի թումանով» (Յ. Փափագյան, Հրովարտականք, պրակ Բ., էջ 219):

²⁴ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1Է, վավ. 1080:

²⁵ Տե՛ս անդ, թղթ. 1Է, վավ. 1089:

²⁶ Տե՛ս Յ. Փափագյան, Վանական կալվածքների սեփականատիրական մի քանի առանձնահատկություններ, ԲՄ, թ. 10, 1971, էջ 243:

²⁷ Տե՛ս Ա. Папаян, նշվ. աշխ., էջ 118-120:

²⁸ Տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Գ., վավ. 46:

մից կանխիկ դրամով գնված կալվածքներն ու նրանց սեփականությունն են: Երեւանի նախկին բեկլարբեկ հանգուցյալ Սեֆի Ղուլի խանը....., մի խումբ խարդախների կողմից կաշառվելով, թշվառներին մուլքերի, այգիների ու աղացների, նաեւ Ուչքիլիսայի վակֆերի մի մասն ապօրինաբար, առանց շարի²⁹ հաստատման, խլել ու տվել է նրանց»: Այս առնչությամբ տեղին է նշել նաեւ, որ ընդհանրապես ժէ. դարի երկրորդ կեսին Արեւելյան Հայաստանի վանքերի կալվածքների նկատմամբ հաճախակի էին ոտնձգությունները: Դա ակնհայտ է հատկապես Տաթևի վանքի օրինակով, որի կալվածքների նկատմամբ ոտնձգությունների մասին հաստատող հրովարտականները մեծ թիվ են կազմում, իսկ մի քանիսում նշվում են նաեւ վակֆային կալվածքների յուրացման փաստեր³⁰:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստաթղթերի նյութերը՝ Ս. Էջմիածնի կալվածքների պաշտպանության նպատակով հետազայում եւս կարիք է լինում դիմելու Սեֆյան շահի՝ այս անգամ սուլթան Հուսեյնի հրամանին, եւ 1712 թ. Ալեքսանդր Ա. Ջուղայեցի կաթողիկոսի (1706-1714 թթ.) ջանքերով ձեռք են բերվում հրովարտական, որոնք արգելում են ոտնձգությունները Մայր Աթոռի կալվածքների, այդ թվում նաեւ վակֆային սեփականության նկատմամբ³¹:

Վաղարշապատ գյուղի 1725 թ. հարկացուցակից, որտեղ թվարկված են նաեւ հարկերից ազատվող վանքապատկան կալվածքներն ու այլ ստացվածքները, պարզվում է, որ այդ թվականներին Ս. Էջմիածնին էին պատկանում միայն Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Քիրաջուլ եւ Ֆրանկանոց գյուղերը³²:

Նազիր շահի օրոք 1735 թ. Աբրահամ Գ. Կրետացի կաթողիկոսին (1734-1737 թթ.) հաջողվում է շահական հրովարտակով ամրագրել Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Ֆրանկանոց, Քիրաջուլ, Դիբաքլու եւ Զելեբիքենդ գյուղերի պատկանելությունը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին³³: Սակայն արդեն Իբրահիմ շահից 1748 թ. Ղազար Ա. Ջահկեցի կաթողիկոսի (1737-1751 թթ.) ձեռքբերած հրովարտակի համաձայն՝ Մայր Աթոռին

²⁹ Շար' (شرع) - մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգեւոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճանի հոգեւորականները (Հ. Փափազյան, Հրովարտական, պրակ Ա., էջ 117):

³⁰ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտական, պրակ Գ., վավ. 24, 52, 53:

³¹ Տե՛ս անդ. վավ. 78, 81:

³² Տե՛ս Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725-1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, ԲՄ, թ. 5, Երեւան, 1960, էջ 453:

³³ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտական, պրակ Դ., վավ. 8:

էին պատկանում միայն Վաղարշապատ, Օշական, Ֆրանկանոց ու Մաստարա գյուղերը³⁴:

Ինչպես նշում է Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսը՝ հետագայում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից խլվում են նաեւ Օշական եւ Ֆրանկանոց գյուղերը, որոնք, սակայն, հիշյալ կաթողիկոսը կարողանում է վերադարձնել: Բացի այդ՝ Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսի վակֆնամեի հիման վրա Սիմեոն Երեւանցին ետ է վերադարձնում նաեւ Աշտարակ, Եղվարդ, Մուղնի եւ Աղավնատուն գյուղերը՝ ամրապնդելով Մայր Աթոռին նրանց պատկանելութունը Երեւանի Հոսեյն Ալի խանի, շեյխ-ուլ-խալամի ու այլ պաշտոնյաների կողմից ստորագրված ու կնքված փաստաթղթերով³⁵:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը կալվածքներ է ունեցել նաեւ Թավրիզում եւ Դեհխարղանում: Ըստ Սիմեոն Երեւանցու՝ Դեհխարղանում գտնվող կալվածքը, որը նրա օրոք «չէն եւ ընդ ձեռամբ սրբոյ Աթոռոյս» էր, բաղկացած էր երեք այգիներից եւ մաս-մաս ձեռք էր բերվել Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից³⁶: Պահպանվել է Դեհխարղանում Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի՝ 1657 թ. 14 թուման 5000 դինարով գնած այգու կալվածագիրը³⁷: Թավրիզում գտնվող կալվածքի ձեռքբերման ժամանակին եւ հանգամանքներին վերաբերող վավերագրեր ՄՄ «Կաթողիկոսական դիվանում» առկա չեն, սակայն Սիմեոն Երեւանցին հիշատակում է այնտեղ Միրիմ կոչված ջրից օգտվելու կալվածագրերի մասին³⁸: Այդ կալվածքները բավականին հեռու էին Ս. Էջմիածնից, եւ նրանց հասույթներից օգտվելը կապված էր որոշ դժվարությունների հետ: Ուստի շատ կարեւոր էր նրանց հետ կապն իրականացնող գործակալների ազատ երթեւեկության ապահովումը տեղական կառավարիչների ու ճանապարհները հսկող ծառայողների ոտնձգություններից: Այս նպատակով Աբրահամ Գ. Կրետացի կաթողիկոսը (1734-1737 թթ.) Նազիր շահից ձեռք է բերում 1148 թ. սաֆար ամսի (1735 թ.) հրովարտակը՝ հրապարակված Մայր Աթոռի Դեհխարղանում եւ Թավրիզում գտնվող կալվածքների առնչությամբ երթեւեկող հոգեւոր սպասավորներին արգելքներ չհարուցելու ու նրանցից հավելագանձումներ չկատարելու հրամանով³⁹: Նույն բովանդակությամբ հրամանագիր է ձեռք բերում նաեւ Եփրեմ Ա. Չորագեղ-

³⁴ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ. 398ա:

³⁵ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբռ, էջ 51-52:

³⁶ Տե՛ս անդ, էջ 253:

³⁷ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1ե, վավ. 1066:

³⁸ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբռ, էջ 377:

³⁹ Տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Դ., վավ. 7, բնօրին.՝ «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1ե, վավ. 1178:

ցի կաթողիկոսը (1809-1830 թթ.) 1814 թ. Ատրպատականի կառավարիչ Աբբաս Միրզայից⁴⁰:

Թավրիզում գտնվող վակֆերի եկամուտների ստացման հետ կապված դժվարություններն են թերեւս պատճառը, որ Սիմեոն Երեւանցին 1766 թ. այնտեղի այգին 99 տարով վարձակալության է տալիս Մուհամմադ Շաֆիին՝ վերջինիս խնդրանքի համաձայն⁴¹:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի համար կարեւոր նշանակություն ունեն հարկերից ազատված լինելու՝ մու'աֆուլթյան իրավունքի պաշտպանությունը: Ուստի պատահական չէ, որ մեծ թվով հրովարտականք են ձեռք բերվել այս խնդրի առնչությամբ: Մու'աֆ (معاف) բառը, համանիշ լինելով «մուսալլամ», «թարխան» բառերին, նշանակում էր ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից, երբեմն միայն՝ որոշ հարկերից ու պարտավորություններից⁴². վերջինիս տարբերակները պարզորոշ երեւում են պարսկերեն հրովարտականքում:

Եթե ԺԵ.-ԺԶ. դարերում գրված հրովարտականքում չեղտվում էր վանքերի ու հայ հոգեւորականների լիակատար մու'աֆուլթյունը բոլոր տեսակի հարկերից, այդ թվում նաեւ մալից⁴³ ու ջիզայից⁴⁴, ապա ԺԷ. դարի հրովարտականքը մեծ մասամբ վկայում են այդ իրավունքների հետզհետե սահմանափակման մասին, եւ որ վանքերից շատերն ստիպված են եղել այլ անվան տակ շարունակաբար որոշ գումար մուծել պետական գանձարան⁴⁵: ԺԷ. դարի առաջին կեսին Ս. Էջմիածնի ստացած մու'աֆուլթյան հրովարտականքով պետական հարկերից ազատվում էին միայն վակֆային կալվածքները, մինչդեռ գանձագին մուլքերը ենթակա էին հարկման⁴⁶: ԺԷ. դարի երկրորդ կեսին, ինչպես փաստում են պահպանված պարսկերեն հրովարտականքի տվյալները, Ս. Էջմիածնի ու հայոց մյուս վանքերի

⁴⁰ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1ը, վավ. 1542:

⁴¹ Տե՛ս անդ, թղթ. 1դ, վավ. 457, 458:

⁴² Տե՛ս Հ. Փափազյան, Հրովարտականք, պրակ Ա., էջ 114:

⁴³ Մալ (مال) - գլխավոր եկամտահարկը եւ սեփականության հարկը, որ գանձվում էր եկամտաբեր բոլոր օբյեկտներից ու շենքերից, այգիներից, վարելահողերից, ջրաղացներից, ձիթահանքերից, գութաններից, տներից, խանութներից եւ այլն: Մալը գանձվում էր ինչպես բնամթերքով, այնպես եւ կանխիկ դրամով: ԺԵ. դարից սկսած՝ «մալ» հարկի հետ հիշատակվում է նաեւ «ջահաթը» (Հ. Փափազյան, Հրովարտականք, պրակ Ա., էջ 112):

⁴⁴ Ջիզյան (جيزان) յուրաքանչյուր այլակրոն չափահաս տղամարդուց կանխիկ դրամով գանձվող գլխահարկն էր: Գյուղերից գանձվող ջիզյան հաշված էր եւ ընդհանուր գումարով հարկային մատյաններում գրանցված տվյալ գյուղական համայնքի անունով (Հ. Փափազյան, Հրովարտականք, պրակ Ա., էջ 118):

⁴⁵ Տե՛ս Հ. Փափազյան, Հրովարտականք, պրակ Բ., էջ 55-56:

⁴⁶ Տե՛ս անդ, էջ 60-61:

վակֆային կալվածքներից եւս հարկեր էին գանձվում, մասնավորապես՝ ջիզյա: Այսպես՝ Շահ Սուլեյմանի 1674 թ. հրամանագրով արգելվում են տեղական պաշտոնյաների ապօրինի պահանջները Ս. էջմիածնի վակֆային կալվածքներից եւ ոտնձգությունները վանքի եկամուտների նկատմամբ, իսկ դրան կից, կաթողիկոսական տեղապահ Օնոփրիոսի ներկայացրած խնդրագրում նշվում է տարբեր պաշտոնյաների կատարած չարաշահումների ու դրամաշորթության մասին⁴⁷: Հիշյալ վավերագրում ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ այդ շրջանում Ս. էջմիածին իր գանձագին եւ վակֆային կալվածքների համար հարկադրված էր հարկ վճարել, նաեւ հաճախակի ենթարկվում էր տեղի պաշտոնյաների անօրինականություններին: Այս նույն հրովարտակը հետագայում Ալեքսանդր Ա. Ջուղայեցի կաթողիկոսի խնդրանքով վերահաստատվում է շահ Հուսեյնի 1712 թ. հրովարտակով⁴⁸:

Բացի հիշյալ հարկը՝ դեռ 1620 թ. Չուխուր Սա'ադի (կամ Երեւանի) նահանգի վանքերի համար վճարվում էր թաֆավուր-ե ջիզյա⁴⁹ հարկը, որը զգալի գումար էր. այնուամենայնիվ, պաշտոնյաների չարաշահումների վերաբերյալ ահազանգեր առկա են Սեֆյան շահ Աբաս Բ.-ի 1645 թ. եւ սուլթան Հուսեյնի 1712 թ. հրովարտակներում⁵⁰, որոնք արգելում են այդ հարկի գանձման ժամանակ ներկայացվող անօրինական պահանջները:

Երեւանի բեկլարբեկ Քեյխոսրով խանից 1647 թ. Փրիպոս Ա. Աղբա-կեցի կաթողիկոսի ստացած հրամանագրից երեւում է, որ Ս. էջմիածնի կալվածքներից շատերը ենթակա են եղել հարկման, եւ այդ հրամանագրով կալվածքների մալոջհաթը⁵¹ (47.694 դինար) եւ վանքապատկան 950 գլուխ

⁴⁷ Տե՛ս Զ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Գ., վավ. 39:

⁴⁸ Տե՛ս անդ, վավ. 73:

⁴⁹ Թաֆավուր-ե ջիզյա (تفاوت جزیه) – բառացի՝ «ջիզյայի տարբերություն»: Հայերից գանձվող գլխահարկի կամ ջիզյայի վրա ժամանակի ընթացքում բարդված գումարն էր, որը հարկային մատյաններում գրանցվում, հաշվվում էին առանձին եւ դիտվում որպես առանձին պարտավորություն (Հ. Փափազյան, Հրովարտակներ, պրակ Ա., էջ 109):

⁵⁰ Տե՛ս Հ. Փափազյան, Հրովարտակներ, պրակ Բ., վավ. 28, պրակ Գ., վավ. 76:

⁵¹ Մալոջհաթ (مالوجهاث) – եզրույթը կազմված է «մալ» (ապրանք, հարստություն) եւ «ջահաթ» (կողմեր, վայրեր, վարելահողեր) բառերից: «Մալը» սեփականության, իսկ «ջահաթը» գյուղի վարելահողերից գանձվող հողային հարկն էր: Այս երկու հարկերը միշտ միատեղ էին հաշվվում եւ ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալոջհաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում եւ մեկ անգամ որոշված լինելով՝ անխախտ չափերով գանձվում էր ռայաթներից: Այդ պատճառով հաճախ այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող նաեւ այլ հարկերը, այս դեպքում «մալոջհաթ» եզրույթը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային եզրույթ (Հ. Փափազյան, Հրովարտակներ, պրակ Ա., էջ 112):

մանր եղջերավոր անասուններից գանձվող չոբանքեկին⁵² (52.250 դինար) զիջում է կաթողիկոսին՝ որպես նրան շնորհվող ամենամյա պարգեւ⁵³։ Ավելի վաղ Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի կաթողիկոսին հաջողվել էր շահ Սեֆիի 1638 թ. հրովարտակով Մայր Աթոռը ազատել մեկ սարք գուլթանի համար վճարվող մալիե հարկից։ Այդ իրավունքը վերահաստատվում է հետագայում շահ Աբաս Բ.-ի՝ 1645 եւ 1659 թթ. հրապարակած հրովարտակներով⁵⁴, իսկ 1712 թ. հաստատվում է արդեն երկու սարք գուլթանի ու 500 ոչխարի չոբանքեկի մու'աֆուլթյան իրավունքը⁵⁵։ Այնուամենայնիվ, թուլացած Սեֆյան իշխանությունն ի գործ էր վերահսկելու երկրի ծայրամասային շրջաններում կատարվող կամայականությունները։ Այնպես որ, որոշ տեղեկությունների համաձայն, հիշյալ հարկային արտոնությունը չի գործադրվում⁵⁶։

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը մանրամասն տվյալներ են բովանդակում Նադիր շահի օրոք եւ նրա մահից հետո Երեւանի կիսանկախ խանություն շրջանում Ս. Էջմիածնի մու'աֆուլթյան իրավունքի եւ նրա կողմից վճարվող հարկերի մասին։ Աբրահամ Գ. Կրետացի կաթողիկոսի խնդրագրի համաձայն՝ անց է կացվում Մայր Աթոռի կալվածքների մանրամասն հաշվառում եւ Նադիր շահի հրովարտակով հաստատվում 106.910 դինարի հարկերից ազատված լինելու (մու'աֆուլթյան) իրավունքը⁵⁷։ Ըստ այդ վավերագրի՝ Հայոց կաթողիկոսը Երեւանի նահանգի 19 վանքերի համար ամեն տարի պետք է 175.000 դինար վճարեր շահին։

Ինչպես այս առնչությամբ իրավացի նշում է Սիմեոն Երեւանցին՝ «... եթե (Սուրբ Աթոռը) ավելի մուլք ունենար, քան այս գրածները, այլեւ ավելին ցանի, պիտի հարկ վճարի՝ համաձայն սահմանված կարգի, ինչպես տալիս է (ողջ) երկիրը»⁵⁸։

Սակայն արդեն երկու տարի անց Ղազար Ա. Զահեկեցի կաթողիկոսի (1737-1751 թթ.) հայրապետություն շրջանում Ս. Էջմիածնի հասույթների ու բերքի հաշվառման ընթացքում, հարկերի հավելագրման հետեւանքով,

⁵² Չոբանքեկի (چوپانچکلی) - եզրույթը տրված է տեղական թյուրքական արտասանությամբ, պարսկական արտասանությամբ պետք է կարդալ «չուփանքեկի»։ Սա մեծ մասամբ այն հարկն էր, որ գանձվում էր կանխիկ դրամով՝ մանր եղջերավոր անասունների դիմաց (Յ. Փափագյան, Հրովարտակներ, պրակ Բ., էջ 228)։

⁵³ Տե՛ս Յ. Փափագյան, Հրովարտակներ, պրակ Բ., վավ. 34։

⁵⁴ Տե՛ս անդ, վավ. 29. Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Գ., վավ. 8։

⁵⁵ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Գ., վավ. 74։

⁵⁶ Տե՛ս Յ. Թորոսյան, նշվ. աշխ., էջ 110։

⁵⁷ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Դ., վավ. 9։

⁵⁸ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբո, էջ 201։

Մայր Աթոռը հարկադրված էր վերը նշյալ 175.000 դինարից զատ վճարել նաեւ 117.550 դինար⁵⁹: Ըստ Սիմեոն Երեւանցու՝ հարկազանձման այս կարգը պահպանվում է մինչեւ Նազիր շահի մահը⁶⁰: Մի շարք աղբյուրներ վկայում են Նազիր շահի օրոք Մայր Աթոռից նաեւ մի քանի անգամ գանձված ծանր տուգանքների մասին⁶¹: Ամենայն հավանականությամբ մի այդպիսի տուգանքի առնչությամբ է անցկացվել 1744 թ. Մայր Աթոռի կալվածքներից գանձվող հարկերի մանրամասն հաշվարկը, ըստ որի՝ բացի Երեւանի նահանգի մյուս վանքերի համար վճարվող 175.000 դինարը, Ս. Էջմիածնից գանձվել է եւս 212.200 դինար⁶²:

Ազատ խանի իշխանության շրջանում 1753 թ. անց է կացվում Մայր Աթոռի հասույթների ու հարկերի հաշվառում եւ կազմվում է մի փաստաթուղթ, որում հաշվի առնելով վանքի մու'աֆուլթյան իրավունքը (որը նշվում է 107.100 դինարի չափով)՝ մատնանշվում է վանքի կողմից վճարվելիք գումարը՝ 109.125 դինարի չափով. վերջինս պետք է վճարվեր Երեւանի նահանգի մյուս վանքերի համար վճարվող 175.000 դինարի հետ միասին⁶³: Ազատ խանի՝ նույն թվականին հրապարակված հրովարտակում եւս խոսվում է անցկացված հարկային հաշվառման մասին եւ հրահանգվում այնպես անել, որ հարկազանձման ժամանակ դրամաշորթույթյուն տեղի չունենա⁶⁴: Երկու տարի անց նույն Ազատ խանի հրամանագրերից մեկով կարգադրվում է Նազիր շահի հրովարտակով սահմանված հարկաչափին ավելացված հարկագումարը հանել⁶⁵, իսկ նույն թվականի հունիսի 6-ի հրամանագրով՝ արգելվում Երեւանի նահանգի ավերված վանքերից հարկազանձումը⁶⁶: Վերջին հրովարտակը համահունչ է Երեւանի Հասան Ալի խանի կողմից Ալեքսանդր Բ. Բյուզանդացի կաթողիկոսի (1753-1755 թթ.) խնդրագրի հիման վրա դեռեւս 1755 թ. ապրիլի 15-ին հրապարակված հրովարտակին, որով արգելվում է Երեւանի խա-

⁵⁹ Տե՛ս անդ, էջ 203-204:

⁶⁰ Տե՛ս անդ, էջ 204:

⁶¹ Տե՛ս Խաչատուր Զուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 265. Մ. Չամչեանց, Հայոց պատմութիւն, հտ. Գ., Երեւան, 1984, էջ 821. "A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries", vol. I, London, Eyre & Spottiswoode, 1939, էջ 642. Հ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հտ. Ա., ի Կաթողիկէ Էջմիածին, 1842, էջ 227-228:

⁶² Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ. 392:

⁶³ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1դ, վավ. 414:

⁶⁴ Տե՛ս Զ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Դ., վավ. 41:

⁶⁵ Տե՛ս անդ, վավ. 45:

⁶⁶ Տե՛ս անդ, վավ. 44:

նության ավերված վանքերից մալոշիաթ հարկի գանձումն ու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հողային կալվածքների չափազրուծմը⁶⁷: Այս հրովարտականների կիրառման դեպքում Մայր Աթոռը լիովին ազատված կլիներ հարկային ամեն տեսակի պարտավորություններից: Սակայն, ինչպես վկայում է Սիմեոն Երեւանցին, հաջորդ երեք տարիներին Երեւանի խանը, օգտվելով նորընտիր կաթողիկոսի բացակայությունից⁶⁸, «զանազան վեճեր է առաջ բերում, նոր հարկեր նշանակում եւ առնում (Սուրբ) Աթոռից»՝ մուլաֆուլթյան հավելյալը դարձնելով 117.500 դինար⁶⁹: Միաժամանակ նորից հաստատում եւ շարունակում է գանձել նաեւ վանքերի համար վճարվող 175.000 դինարի գումարը⁷⁰:

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսը Քերիմ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում հատուկ փաստաթղթով հաստատում է Մայր Աթոռի 186.300 դինարի մուլաֆուլթյան իրավունքը⁷¹, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ 1765 թ., մեծ ջանքերի գնով նրան հաջողվում է Երեւանի Հոսեյն Ալի խանի հրամանագրով Մայր Աթոռը ազատել հարկային բոլոր տեսակի պարտավորություններից, այդ թվում նաեւ Երեւանի խանության մյուս վանքերի համար վճարվող 175.000 դինարի հարկագումարից⁷²:

Հայոց եկեղեցու իրավունքները պաշտպանող հրամանագրերը. Հայոց եկեղեցու նվիրյալ առաջնորդները, հոգ տանելով Մայր Աթոռի տնտեսական դրության մասին, հրամանագրերով ու շարժաթղթերով նոտարական փաստաթղթերով ձեռք են բերել կալվածքներ եւ պաշտպանել դրանք զանազան ոտնձգություններից՝ հնարավորին չափ ազատելով այդ կալվածքները հարկերից: Մայր Աթոռի տնտեսական դրությունը կախված էր նաեւ մի շարք այլ գործոններից, որոնցից էր Պարսկաստանի եւ Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի հետ հաղորդակցության ապահովումը՝ նրանցից եկեղեցական տուրքերն անարգել հավաքելու եւ Ս. Էջմիածին հասցնելու, մեռնոն եփելու ու բաժանելու⁷³, նաեւ ուխտագ-

⁶⁷ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ. 417:

⁶⁸ 1755 թ. մահանում է Ալեքսանդր Բ. Բյուզանդացի կաթողիկոսը, իսկ 1756 թ. հայրապետ ընտրված Սահակ Ահագինը տարիներ շարունակ չի գալիս Մայր Աթոռ, մինչև որ նրա տեղապահ Հակոբ Շամախեցին 1759 թ. ընտրվում է կաթողիկոս:

⁶⁹ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Չամբո, էջ 205-206:

⁷⁰ Տե՛ս անդ:

⁷¹ Տե՛ս անդ, էջ 206:

⁷² Տե՛ս անդ, էջ 208:

⁷³ Մեռնոն եփելու եւ Հայոց թեմերին այն բաժանելու Ս. Էջմիածնի բացառիկ իրավունքը հաստատող միայն մեկ հրամանագիր է պահպանվել (Ք. Կոստիկյան, 3րդ վարտականեր, պրակ Գ., վավ. 62):

նացուցողությունները խթանելու նպատակով: Հայոց կաթողիկոսները ջանում էին անխափան պահել կապը հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների հետ հնարավորին չափ դյուրին եւ ապահով կերպով՝ առանց մաքսավճարների ու այլ խոչընդոտների: Այս նպատակով ձեռք են բերվում հրովարտակներ, որոնցով ապահովվում էին նրա նվիրականների եւ մյուս սպասավորների առանց տուրքերի, ազատ երթեւեկությունը Իրանի տարածքում⁷⁴:

ԺԸ. դարակեսներից Երեւանի խանն սկսում է հարկեր գանձել Ս. Էջմիածին այցելող ուխտավորներից: Ժամանակակիցների հավաստմամբ՝ Երեւանի խանը Ս. Էջմիածին այցելող ուխտավորներից «մի մի ոսկի հարկ էր առնում»⁷⁵, որը, բնականաբար, ծանր էր անդրադառնում այցելուների վրա՝ նվազեցնելով նրանց թիվը: Ինչպես ցույց են տալիս այս առնչությունները հրապարակված հրամանագրերի բովանդակությունը՝ ուխտավորներից հարկերը գանձվում էին հիմնականում սահմանային պահակակետերի ու մաքսատների ծառայողների (ռահդարներ) կողմից: Նրանց ու տեղի մյուս պաշտոնյաներին ուղղված՝ Երեւանի խանի 1753 թ.⁷⁶, Երեւանի խանությունից նկատմամբ իր գերիշխանությունը հաստատած Ազատ եւ Մուհամմադ Հասան խանների 1755 ու 1757 թթ. հրամանագրերով արգելվում են Հայոց Եկեղեցու սպասավորներից եւ ուխտավորներից հարկագանձումները⁷⁷: Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի ջանքերով Ս. Էջմիածին ուխտավորների ազատումը հարկերից ամրագրվում է նաեւ Մայր Աթոռ իրավունքները 14 կետերով հաստատող Պարսկաստանի Քերիմ խան Վեբլիի, նաեւ Երեւանի Հուսեյն Ալի խանի 1763 թ. հրամանագրերով⁷⁸:

Այնուամենայնիվ, այս խնդիրը Սիմեոն Երեւանցու օրոք վերջնական լուծում չի ստանում: Ինչպես հայտնի է դառնում Երեւանի Մուհամմադ խանի 1801 թ. հրամանագրից՝ հին կարգի համաձայն՝ Ս. Էջմիածին եկող հարուստ ուխտավորներից գանձվում էր 100 դինար, իսկ աղքատներից՝ 50, եւ խանի այդ հրամանագրով ընդամենը արգելվում էր հավելյալ գումարների պահանջը ուխտավորներից⁷⁹: Իսկ նույն խանի 1803 թ. հրամանագրով ուխտավորներից գանձվող ռահդարի հարկի վճարումը, ըստ

⁷⁴ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Գ., վավ. 9, պրակ Դ., վավ. 10, 15, 32, 43, 48:

⁷⁵ Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Գ., «Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը 1763-1767», Թիֆլիս, 1894, էջ 6Դ.:

⁷⁶ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ. 411:

⁷⁷ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Դ., վավ. 43, 48:

⁷⁸ Տե՛ս անդ, պրակ Դ., վավ. 49, էջ 93. նաեւ՝ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1դ, վավ. 441:

⁷⁹ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1դ, վավ. 551:

նախկին կարգի, դրվում է Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի վրա⁸⁰:

1731 թ. Աբրահամ Բ. Խոշաբեցի կաթողիկոսին⁸¹ հաջողվում է շահ թահմասպ Բ.-ից ձեռքբերել մի հրովարտակ, որով վերահաստատվում էին նախկին շահերի կողմից Ս. Էջմիածնին տրված բոլոր հրամանագրերը: Եթե հաշվի չառնենք հրովարտակի հրապարակման ժամանակաշրջանն ու քաղաքական իրադրությունն Իրանում, այն կարելի էր համարել շահական ողորմածություն մի աննախադեպ երեւույթ հայ-իրանական փոխհարաբերությունների ողջ պատմության համար: Այնուամենայնիվ, պետք է հաշվի առնել, որ այդ հրամանագիրն ու շահ թահմասպ Բ.-ի այդ շրջանի մի քանի այլ հրովարտակները հրապարակվել են նրա 1731 թ. երեւանյան անհաջող արշավանքի ընթացքում⁸², որի ժամանակ Օսմանյան զորքերի դեմ պայքարում Սեֆյան տոհմի գահակալը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ու նրա միջոցով նաեւ հայության աջակցության կարիքն ունենր եւ ջանում էր նրանց սիրաշահել⁸³:

Մեկ հրովարտակով Ս. Էջմիածնին տրված բոլոր իրավունքների ընդհանրացման ու վերահաստատման միտումն իր շարունակությունն է գտնում Ազատ խանի 1754 թ. Ալեքսանդր Բ. Բյուզանդացի կաթողիկոսի կողմից հրապարակված հրովարտակում⁸⁴: Այս հրովարտակը թեեւ վերահաստատում էր բոլոր նախորդ շահերի՝ Ս. Էջմիածնին տրված հրամանագրերը մեկ հրամանով, սակայն չէր բովանդակում այդ հրամանագրերի դրույթները եւ նրա կիրառումը բավարար չէր կարող լինել առանց մյուս հրամանագրերի ներկայացման. թերեւս այս պատճառով հետագայում նման հրամանագրերում նշվում են վերահաստատվող հրամանագրերի հակիրճ դրույթները:

Հայոց Եկեղեցու իրավունքները 1759 թ. Հակոբ Ե. Շամախեցի կաթողիկոսը (1759-1763 թթ.) ձեւակերպում է 14 կետերով եւ ձեռքբերում դրանք հաստատող հրամանագիր Երեւանի Հոսսեյն Ալի խանից⁸⁵: Հետա-

⁸⁰ Տե՛ս անդ, թղթ. 1դ, վավ. 556:

⁸¹ Աբրահամ Բ. Խոշաբեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է օծվել 1730 թ. մարտին, մահացել է 1734 թ. նոյեմբերի 11-ին (Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ., Ս. Էջմիածին, էջ 3323, 3332):

⁸² Այդ հրամանագրերը տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Գ., վավ. 88-90:

⁸³ Այս հրամանագրերի ու շահ թահմասպ Բ.-ի հիշյալ ձեռնարկման մասին տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Թահմասպ Բ.-ի հայերին ուղղված հրովարտակները եւ 1730-1731 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երեւան, Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ ու ժողովուրդներ, XXIII, Երեւան, 2004, էջ 356-371:

⁸⁴ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Դ., վավ. 42:

⁸⁵ Այս հրամանագրի պատճենը տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1գ, վավ.

գայում՝ 1763 թ., Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսն այդ հրամանագիրը վերահաստատել է տալիս նույն խանի⁸⁶, ապա նաեւ Իրանի տիրակալ Քերիմ խանի հրամանագրերով⁸⁷: Այս մասին մանրամասն խոսում է նաեւ ինքը՝ Սիմեոն Երեւանցին իր «Ջամբու» աշխատությունից մեջ⁸⁸:

Այս հրամանագրերում, փաստորեն, ամփոփվում էին իրավական այն բոլոր հարցերը, որոնք Հայոց Եկեղեցին ջանացել է ձեռք բերել դարեր շարունակ:

Հիշյալ հրամանագրերում նշվող իրավունքների հիմնական մասի վերաբերյալ արդեն խոսել ենք: Դրանցից են Ս. Էջմիածնի՝ առաջին ու վերջին կետերով հաստատվող մուլաֆուլթյունը՝ «մալոջիաթ, վջուլիաթ»⁸⁹, ավաւրիզաթ⁹⁰ ու այլ ծանր հարկերից, Մայր Աթոռի՝ 2-րդ կետով նշվող իրավունքը նրան պատկանող կալվածքներից դանձվող մալիքանեի⁹¹, նաեւ 13-րդ կետով նշվող ջրային ռեսուրսների նկատմամբ: Նշված հրամանագրերի 3-րդ կետով նախատեսվում էր եկեղեցական արարողություններն ու ծեսերն անարգել կատարելու իրավունքի պաշտպանությունը, 4-րդ, 7-րդ ու 12-րդ կետերով՝ մատնանշվում Ս. Էջմիածնի վակֆային կալվածքների անձեռնմխելիությունը նվիրատուների ժառանգների հավակնություններից, ապօրինի զավթումներից եւ այդ կալվածքներում անօրինաբար հողագործությունը զբաղվողներից, 5-րդ կետով սահմանվում էր Հայոց Եկեղեցու պաշտպանվածությունը մահմեդական պաշտոնյաների ու հոգեւորականության միջամտությունից, 8-ով՝ շեշտվում բռնի մահմեդականացման արգելումը, 10-ով՝ Հայոց Եկեղեցու սպասավորների եւ

428:

⁸⁶ Տե՛ս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1Է, վավ. 1353:

⁸⁷ Տե՛ս Զ. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Դ., վավ. 49:

⁸⁸ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբու, էջ 323-326:

⁸⁹ Վջուլիաթ (وجوهات) - «վաջի - وجه» (գումար) բառի կրկնակի հոգնակի ձեւն է (وجوه وجوهات): Այս անվան տակ ընկալվում էին առհասարակ այն բոլոր հարկերը, որոնք գանձվում էին կանխիկ դրամով: Աղբյուրներում հանդիպում է նաեւ «թավաջջուլիաթ- متوجهات», «մուլթավաջջեհաթ- متوجهات» ձեւերով (Հ. Փափագյան, Հրովարտականք, պրակ Ա., էջ 121)

⁹⁰ Ավարիզաթ (عوارضات) եզրույթի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը եւս շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով (Հ. Փափագյան, Հրովարտականք, պրակ Ա., էջ 105):

⁹¹ Մալիքանե (مالكانه) - կալվածատիրոջը կամ մալիքին վճարվող հողային ռենտա: Համանիշներ «բահրաչե», «մուլք»: Այն կազմում էր ամբողջ բերքի 1/10-ը կամ 2/10-ը: Խասս համարվող գյուղերում մալիքանեն, ինչպես եւ բահրաչե-ե դիվանին, գանձվում էին հօգուտ արքունիքի, իսկ դիվանին պատկանող գյուղերում՝ հօգուտ պետական գանձարանի: Վանքերին պատկանող գյուղերի բնակիչները այդ հարկը վճարում էին վանքին:

ուխտավորների ազատ, առանց հարկավճարների երթեկեկության իրավունքը իրանի ու Երեւանի խանության տարածքներում⁹²:

Հրամանագրի կետերից մի քանիսը լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք ունեն. դրանցից են 6-րդ ու 9-րդ կետերը՝ ուղղված Մայր Աթոռի պաշտպանությանը պարտատերերից, ընդ որում պարտատեր են համարվում նաեւ պատերազմական իրադարձությունների ժամանակ իրենց ունեցվածքը Ս. Էջմիածնին պահ տված անձինք: Այդ առնչությամբ Երեւանի կառավարչին հրահանգվում է քննություն անցկացնել եւ օրենքին համապատասխան վճիռ կայացնել:

Այս հարցն առաջին անգամ չէ, որ շոշափվում է պարսկերեն հրովարտակներում: Ղազար Ա. Զահեցի կաթողիկոսի կողմից 1740 թ. իրանի փոխարքա Ռեզա Ղուլի Միրզայից ստացած հրովարտակը եւս հրապարակվել է նման խնդրի առնչությամբ⁹³: Վավերագրի խնդրագրային մասում Ղազար Ա. Զահեցին նշում է. «Երբ սրանից առաջ օսմանցիների օրոք հանգուցյալ Թահմասպ Միրզան մտավ Երեւան, այնտեղի բոլոր ցեղերին գաղթեցրեց Իրաքի կողմերը: Ցեղերի անդամներից յուրաքանչյուրն իր ունեցվածքն ու գույքը թողեց գյուղերում՝ հայերի տներում: Օսմանցիներն այդ ամենը, որպես իլլթիզամ⁹⁴, բոլոր տեղերից հավաքեցին ու զավթեցին՝ տանտերերին նույնպես վնաս հասցնելով»: Նման դեպքերը թերեւս կրկնվել են նաեւ հետագայում՝ մասնավորապես Նադիր շահի մահվանից հետո իրանում տիրող անիշխանության ու երկպառակտչական երկարատեւ պատերազմների, նաեւ Հարավային Կովկասում ձեւավորվող խանական իշխանությունների միջեւ հաճախակի բախումների շրջանում, որը եւ հրատապ է դարձրել այս կետի ներառումը Ս. Էջմիածնի իրավունքների ցանկում: Այս առնչությամբ Քերիմ խանի հրովարտակում նշվող իրավունքների 6-րդ կետն ունի հետեւյալ ձեւակերպումը. «... պատերազմի ժամանակ, երբ մարդիկ որոշ իրեր եւ գույք Ուլաթիլիսա տարան ու որպես գրավ թողեցին, ոմանք եկել, մի մասը տարել են, մյուս մասը խառնաշփոթի ժամանակ ոչնչացել է, մի մասն էլ հաքիմները⁹⁵ զավթել են: Այժմ այդ ունեցվածքի տերերի ժառանգները եւ այլոք անօրինական վեճ են սկսել: Կարգադրվել է՝ եթե, ինչպես որ զեկուցել են, պահանջա-

⁹² Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտակներ, պրակ Դ., վավ. 49, էջ 91-94:

⁹³ Տե՛ս անդ. վավ. 16:

⁹⁴ Իլլթիզամ (الترام) - պետական պաշտոնյաներին որեւէ խնդիր կարգավորելու համար որպես վարձատրություն՝ որոշակի գումար վճարելու պարտավորություն:

⁹⁵ Հաքիմ (حاکم) - գավառապետ, քաղաքացիական դատավոր (Յ. Փափազյան, Հրովարտակներ, պրակ Ա., էջ 111):

տերերի ունեցվածքը տարել են, ապա թող բարձրաստիճան բեկլարբեկը թույլ չտա [այդ պատճառով] որեւէ մեկին նեղել»⁹⁶:

Հայոց Եկեղեցու իրավունքներին վերաբերող հրովարտակի 11-րդ կետում նշվում է. «Իրանի, հատկապես Երեւանի բարձրաստիճան բեկլարբեկն⁹⁷ ու ամիլները⁹⁸ [իրենց տարածքում] շրջող հոգեւորականներին եւ [վանքի] մյուս սպասավորներին, նախորդ ռաղամներին համապատասխան, չպետք է չափարի (սուրհանդակի) ձիու պահանջով նեղեն»⁹⁹:

Սա հարկատեսակ էր, որ գանձվում էր ձիով՝ չափարի (կամ սուրհանդակներին) կողմից: Այն ի հայտ էր եկել Իրանում ու տարածաշրջանում սուրհանդակի ծառայության խաթարման հետեւանքով եւ իշխանությունների թողտվութեամբ՝ փոստային կապն իրականացնելու նպատակով: Չափարի կամ սուրհանդակի ձիու պահանջների վերաբերյալ հիշատակությունը պարսկերեն վավերագրերում հանդիպում է սկսած Նադիր շահի իշխանության սկզբից: Բանն այն է, որ Սեֆյան պետության անկումից հետո չափարխանների կամ սուրհանդակների կայանների համակարգը Իրանում գրեթե լիովին չարքից դուրս էր եկել, պահպանվել էին միայն որոշ կայաններ երկրի հյուսիսում¹⁰⁰: ԺԸ. դարում սուրհանդակները (չափար) ձիեր էին վերցնում ցանկացած վայրից եւ ցանկացած մարդուց, անգամ հեծյալներին էին ձիուց իջեցնում ու ձին խլում: Չափարի ձիու դիմաց, որոշ տվյալների համաձայն, գյուղացին ստանում էր 2 ուխտի չափով հատուցում. հաճախ այդ փոխհատուցումը կատարվում էր նրա կողմից վճարվող այլ հարկի կրճատմամբ¹⁰¹: Վավերագրերի տվյալները ցույց են տալիս, որ 1734 թ. չափարի ձիու պահանջ էր ներկայացվել Ղարաբաղի մելիքներին¹⁰², որոնք աջակցում էին Նադիրի զորքերին: Այդ հարկի վե-

⁹⁶ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Դ., վավ. 49, էջ 92-93:

⁹⁷ Բեկլարբեկ (بيگلربیگ) - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»: Իրանում ԺԶ.-ԺԷ. դարերում կային 13 բեկլարբեկություններ, որոնցից հյուսիսարեւմտյան սահմանում էին գտնվում Ատրպատականի, Ղարաբաղի (Գանձակի), Շիրվանի եւ Զուլխուր Սաադի կամ Երեւանի բեկլարբեկությունները (تذکره الملوك، بکوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، 1332 ص. 5):

⁹⁸ Ամիլ (عامل) - այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառում էին հարկատու բոլոր օբյեկտները, չափում ցանքսերն ու այգիները, ցուցակագրում չափահաս աշխատունակ մարդկանց եւ ըստ այնմ որոշում հարկի չափը:

⁹⁹ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Դ., վավ. 49, էջ 93:

¹⁰⁰ Տե՛ս W. Floor, The Chaparkhāna System in Qajar Iran, Iran, vol. 39 (2001), British Institute of Persian Studies, էջ 257:

¹⁰¹ Տե՛ս անդ:

¹⁰² Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Դ., վավ. 4:

րաբերյալ հիշատակություններ (մասնավորապես 1825 թ. որպես Մեհդի Ղուլի խանի ձիավորների օգտին գանձվող հարկի մասին)¹⁰³ կան նաև այլ աղբյուրներում: Դա սովորական երեւոյթ էր Իրանի տարածքում, որից ապահովագրելու նպատակով Նադիր շահի՝ արդեն 1735 թ. Աբրահամ Գ. Կրետացի կաթողիկոսի խնդրագրի հիման վրա հրապարակված հրամանագրով արգելվում էր սուրհանդակներին եւ մյուս պաշտոնյաներին անհանգստացնել Դեհլիարդան ու Թավրիզ գնացող-եկող վանականներին: Չափարի ձիու պահանջից ազատելու մասին նշվում է նաև Ղազար Ա. Զահեցի կաթողիկոսի կողմից ձեռք բերված 1745, 1746 եւ 1748 թվականների հրովարտականություն¹⁰⁴, որը մատնանշում է այդ հարցի կարգավորման կարեւորությունը Ս. Էջմիածնի համար: Այսպիսով, նշված տուրքի ծանրությունն ու նրանից ազատվելու անհրաժեշտությունը հայ կաթողիկոսներին դրդում է մտցնել այն նաև Ս. Էջմիածնի իրավունքները 14 կետով ամրագրող ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին հրապարակված՝ Երեւանի խանի ու Իրանի Քերիմ խանի հրամանագրերում:

Հիշյալ հրամանագրում շոշափվող խնդիրների մեջ առկա չէ միայն Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսներին վերապահվող մեռն եփելու, օրհնելու եւ բաժանելու մասին կետը, որի վերաբերյալ հրովարտակ էր ձեռք բերվել, մասնավորապես Սեֆյան ժամանակաշրջանում Նահապետ Ա. Եդեսացի կաթողիկոսի կողմից 1700 թ.¹⁰⁵, որից տեղեկանում ենք, որ Ս. Էջմիածնի այդ բացառիկ իրավունքը հաստատող հրամանագրեր են հրապարակվել նաև ավելի վաղ՝ հիշրայի 1019 (1610 թ.), 1104 (1692 թ.) թվականներին, որոնք, այնուամենայնիվ, չեն պահպանվել: Կարծում ենք՝ այս հարցը Հայոց Եկեղեցուն վերաբերող այն խնդիրներից էր, որ կարգավորել են հենց կաթողիկոսները եւ կարիք չեն ունեցել դրա համար դիմելու շահի հրամանին: Իսկ Նահապետ Ա. Եդեսացի կաթողիկոսի առնչությամբ հարկ է հիշատակել, որ նրա դիրքերը շատ թույլ էին, քանի որ ստիպված էր նյութական մեծ ծախսերի գնով պայքարել հակաթու կաթողիկոս Ստեփանոս Զուղայեցու դեմ եւ չեզոքացնել իր դեմ նյութվող դավերը:

Այսպիսով, Մատենադարանի ԺԷ.-ԺԸ. դարերի պարսկերեն փաստաթղթերով ձեռք են բերվել կալվածքներ, հարկային եւ այլ արտոնություններ, պաշտպանվել դրանք զանազան ոտնձգություններից: Այդ կերպ ամրագրվել են Ս. Էջմիածնի տնտեսական կայունությունն ու իրավաբա-

¹⁰³ Տե՛ս Ե. Լալայեան, Գանձակի գաւառ, հտ. Ա., արտատպուած «Ազգագրական հանդիսից», Թիֆլիս, 1901, էջ 44:

¹⁰⁴ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, Հրովարտականք, պրակ Դ., վավ. 7, 15, 26, 27, 32 եւ 35:

¹⁰⁵ Տե՛ս անդ, պրակ Գ., վավ. 62:

ղաքական պաշտպանվածությունը իրանական պետության գերիշխանության պայմաններում: Այս խմաստով ղիտարկված վավերագրերն այն սկզբնաղբյուրներն են, որոնք առավել լիարժեք եւ մանրամասն տվյալներ են բովանդակում պարսկական տիրապետության ներքո Հայոց Եկեղեցու իրավաքաղաքական ու այդ շրջանի սոցիալ-տնտեսական դրության հարցերի շուրջ, լրացնում պատմական անցյալի մանրամասները:

РЕЗЮМЕ

Персидские указы, купчие и другие шариатские документы Матенадарана, принадлежащие раннее Святому Престолу Эчмиадзина, были приобретены католикосами и высшим духовенством для защиты прав и имущества Армянской Церкви под иноверческим игом Персии. Эти документы отражают многие события и реалии из истории Армянской Церкви, ее отношений с местной и центральной мусульманской администрацией шахской власти Ирана. В период между XVII и XVIII веками сформировались основные правовые нормы, определившие социально-экономическое состояние Армянской Церкви под правлением Ирана. Они были сформулированы в шахских указах и других документах, изданных высшими мусульманским духовенством. Купчие, вакуфные пожертвования и другие шариатские документы данного периода содержат свидетельства об усилиях католикосов для стабилизировали экономического состояния Армянской Церкви, содействия его благосостоянию и защиты его материального благополучия от всяких посягательств.

SUMMARY

Persian decrees, deeds of purchase and other shar'ia documents of Matenadaran, being primarily the property of the Mother See of Holy Etchmiadzin, were obtained by the Catholicos and other high-ranking clergymen to protect the rights and property of the Armenian Church under the Persian rule and to solve various problems of the time. Thus they reflected many events and realities referring to the history of the Armenian Church and her relations with the main local Muslim administration of the Shah's power in Iran. The period between the 17th and the 18th centuries was the time when the basic legal norms determining the social and economic conditions of the Armenian Church under the rule of Iran, formulated in the Shah's decrees and other documents issued by the high-ranking Muslim clergy, were formed. The deeds of purchase, waqf donations and other shar'ia documents of this period contain evidence of the efforts of the Catholicos to stabilize the economic state of the Armenian Church, to contribute to her welfare and to protect her material well-being from all encroachments.

